

# Erasmiana in de librije

*'Eerder dan geleerdheid maakt onwetendheid de mensen onbeschaamd'*<sup>1</sup>

Jan Willem Klein

## Inleiding

De overgang van Gouda naar de Prins in 1572 heeft vele gevolgen gehad. Een van de belangrijkste daarvan was, dat de rooms-katholieke instellingen ontmanteld werden. De kloosterlingen werden er uit verjaagd. Ze werden verbannen of werden gedoogd zolang ze maar niet met hun 'papisme' te koop liepen. De inboedel van de kloosters werd soms geplunderd, zoals met het Margarethaconvent is gebeurd. In andere gevallen werden de kostbare zaken te gelde gemaakt om het leger van de Prins te financieren. Dit heeft natuurlijk ook gevolgen gehad voor de bibliotheken die deze instellingen hadden. Alle kloosters, ook de vrouwenkloosters, bezaten een meer of minder goed gevulde bibliotheek. Ook de parochiekerk, de Sint-Janskerk, had een ruimgesorteerde librije.<sup>2</sup> Een kerkbibliotheek was in die tijd vaak - anders dan kloosterbibliotheken - voor algemeen gebruik, hoewel 'algemeen' hier toch vooral de notabelen en de hogere burgerij beteken-

de. De boeken van de religieuze instellingen werden ingenomen door de magistraat en gebruikt om er een stadslibrije mee in te richten. Deze werd in de Sint-Janskerk gevestigd. In andere steden zien we vergelijkbare dingen gebeuren: door de confiscatie van de boeken van de religieuze instellingen werden stadsbibliotheken opgericht. Daar konden de bovenlagen van de stedelijke bevolking aan hun intellectuele trekken komen. In andere steden werd het de startbibliotheek van een universiteit (Leiden, Utrecht) of een vergelijkbare hogere onderwijsinstelling (het Atheneum Illustre in Amsterdam, Deventer).

De magistraat van Gouda kon, behalve van de kerk, slechts van twee kloosters (een deel van de) boeken te pakken krijgen. Dat waren die van het Collatiehuis en die van het klooster Emmaus in de polder Stein, het klooster waar Erasmus enkele jaren verbleven heeft. De grote bibliotheek die de franciscanen gehad moeten hebben, is van de aardbodem verdwenen.<sup>3</sup>

De overdracht van de boeken aan de stadslibrije gebeurde gefaseerd. Eerst waren de boeken van de kerk aan de beurt (1594), toen die van de collatiebroeders (1630) en ten slotte de boeken uit het klooster Stein (op papier overgedragen in 1637, maar door wat juridisch getouwtrek zijn ze pas in 1642 daadwerkelijk binnengekomen). De officiële start van de stadslibrije laat men over het algemeen beginnen met de overdracht van de boeken van de Sint-Janskerk in 1594.<sup>4</sup> Omstreeks 1600 is er een eerste catalogus van het toenmalige librije bezit opgesteld.<sup>5</sup> Ten slotte moet nog genoemd worden een lijst uit 1611, die de 'schenking Cusanus' genoemd wordt, naar een onderpastoor van de Sint-Janskerk, die echter al in 1574 is overleden! Op deze lijst komen boeken voor die oorspronkelijk afkomstig waren uit de bibliotheken van Stein en de collatiebroeders en/of uit de kerkbibliotheek.<sup>6</sup> Maar het is hoogst onzeker of deze boeken ook daadwerkelijk in 1611 zijn overgedragen aan het stadsbestuur. Ik laat deze lijst verder achterwege: voor de geschiedenis van de Erasmiana is die niet relevant.

Toen de bibliotheek van Stein uiteindelijk in de stadslibrije opgenomen was, is in 1645 de eerste integrale catalogus van de librije opgemaakt.<sup>7</sup> Dankzij de boekenlijsten die opgemaakt zijn bij de inname van de boeken (deze lijsten zullen we kortweg 'confisca-tielijsten' noemen) weten we weliswaar welke boeken er binnengekomen zijn, maar we moeten er vanuit gaan dat het niet de complete kerk- en kloosterbibliotheken waren.

Daarvoor zijn de lijsten te gering van omvang. Er moeten in de periode na 1572 boeken naar andere, onbekende bestemmingen gegaan zijn. Maar we kennen door deze lijsten in ieder geval de boeken die wèl in de librije terechtgekomen zijn. Zo kunnen we er mogelijk achter komen of, en zo ja, welke boeken van Erasmus die oorspronkelijk deel uitmaakten van de Goudse kerk- of kloosterbibliotheken, beland zijn in de stadslibrije. De lijsten leveren echter een groot probleem op: de boeken worden er vaak op summie-re manier beschreven. Het zijn met name de teksten van kerkvaders die door Erasmus zijn uitgegeven en van commentaar voorzien, die door de mazen van het net kunnen glijpen. Een titelbeschrijving als 'Hieronymus, *Opera*' zou men op het eerste gezicht niet tot de Erasmiana rekenen. Maar aangezien dit werk nog steeds in de bibliotheek aanwezig is, weten we - ook door latere, meer volledige catalogi - dat het hier een uitgave door Erasmus van de werken van Hieronymus betreft. Door nu - terugwerkend van de catalogus uit 1894<sup>8</sup> en de Erasmianacatalogus van pater Dalmatius van Heel o.f.m.<sup>9</sup> - de Erasmiana te volgen in de bewaard gebleven catalogi tot de oudste integrale librijecatalogus uit 1645, kunnen we erachter komen welke boeken en uitgaven van Erasmus er vanaf het begin waren en welke op een later tijdstip verkregen werden. Anderzijds kunnen we, aan de hand van de confiscatielijsten, ook een redelijk beeld krijgen van de Erasmiana die de Goudse librije uit kerk en kloosters binnenkreeg in de periode vanaf de oprichting in 1594 tot de binnenkomst van de boeken uit Stein in 1642.

### ***Erasmiana in de confiscatielijsten en oudste catalogi van de stadslibrije (1594-1645)***

Als we kijken welke Erasmiana de kerkbibliotheek en de collatiebroeders ten tijde van de confiscatie hadden, dan valt hun aantal zwaar tegen. De kerk heeft slechts één werk van Erasmus overgedragen, de *Enchiridion militis Christiani* en verder nog vier werken die door Erasmus zijn becommentarieerd en uitgegeven, namelijk (1) de *Opera omnia* van Augustinus, (2) een boek met de *Opera* van Cyprianus, waar een Theophilactus was bijgebonden, (3) de *Opera* van Ireneus, waar een Clemens was bijgebonden en (4) een incomplete set van de *Opera omnia* van Hieronymus (drie van de zes delen).

Toen circa 1600 de eerste catalogus van de stadslibrije opgesteld werd, komen we de genoemde boeken weer tegen, met dien verstande dat de set van Hieronymus nu compleet opgevoerd wordt en dat er drie andere boeken van Erasmus aan toegevoegd zijn, namelijk (1) een werk dat *In psalmum Quare fremuerunt gentes* heette (een commentaar op psalm 2), waarbij een Basilius was bijgebonden, voorts (2) een werk dat *Similia* heette (= Parabolae sive similia), waarbij een tekst van Cicero was bijgebonden, en ten slotte (3) de *Paraphrases in Novum Testamentum*. Ik vermoed dat deze boeken allemaal uit de voormalige kerkbibliotheek afkomstig zijn. Ik leid dat af uit het feit dat de aanvankelijk incomplete set van de werken van Hieronymus - die immers uit de kerkbibliotheek kwam - in deze catalogus uit circa 1600 ineens compleet blijkt te zijn. Het ligt voor de hand dat de ontbrekende delen dan ook uit de oorspronkelijke kerkbibliotheek afkomstig moeten zijn. En als die Hieronymusdelen uit de kerkbibliotheek komen, dan komen de andere boeken wellicht ook uit die bibliotheek.

De collatiebroeders hadden, volgens de confiscatielijst uit 1630, maar drie Erasmiana. Van Erasmus zelf is de *Paraphrases in Evangelium Matthei*. De andere twee zijn weer werken van kerkvaders die door Erasmus zijn becommentarieerd en uitgegeven. Beide kwamen we ook al in de kerkbibliotheek tegen, namelijk de werken van Augustinus en die van Hieronymus. Achterin het laatste deel van de werken van Hieronymus heeft de toenmalige frater van het Collatiehuis, Johannes van Emmerich, in 1519 een vroege versie van Erasmus' *Liber antibarbarorum* (= Het boek tegen de barbarij) opgeschreven. De tekst heet hier nog niet *Liber antibarbarorum*, maar het *Liber apologeticum*. Dat weten we, omdat het nog steeds bestaat.

In 1637 wordt er weer een catalogus van de stadslibrije opgemaakt (die incomplete

bewaard gebleven is). Hierin komen vijf Erasmiana voor: (1) de *Opera* van Hieronymus in zes delen (afkomstig van de kerk en/of van de collatiebroeders) met het handschrift van het *Liber apologeticum* in het laatste deel, (2) de *Opera* van Cyprianus (met de Theophilactus) en (3) de *Opera* van Ireneus (met de Clemens), beide afkomstig uit de kerkbibliotheek. Nieuw zijn (4) de *Paraphrases opt Nieu Testament* (samengebonden met de Sermoenen van Johannes Tauler) en (5) de *Opera omnia* van Erasmus in de zevende-  
 lige Bazeler editie uit 1540.

De eerder genoemde werken van Augustinus, het *Enchiridion* en de Latijnse *Paraphrases* staan weliswaar niet op deze lijst, maar dat komt doordat de lijst incompleet is: later komen we ze in andere lijsten weer tegen. De vermelde Nederlandse vertaling van de *Paraphrases opt Nieu Testament* is, volgens de opdracht in het boek, in 1613 aan de librije geschonken door G. Hijndrickx. Het is onbekend hoe de *Opera omnia* van Erasmus in de librije terecht gekomen zijn.

Al met al zal duidelijk zijn dat er in de late zestiende eeuw geen sprake was van grote belangstelling voor Erasmus bij instellingen als de Sint-Janskerk en het Collatiehuis. Het is daarom opvallend hoeveel boeken van Erasmus de stadslibrije in 1642 binnenkreeg van het klooster Stein. Maar liefst zeventien maal wordt hij genoemd als auteur!

Daarenboven is er een viertal edities van kerkvaders dat mogelijk door hem uitgegeven is. Het gaat dan om de *Opera* van Augustinus, die van Chrysostomus, die van Cyprianus en die van Irenaeus. We weten dat Erasmus daar edities van bezorgd heeft, maar in de confiscatielijst van Stein worden bij deze titels geen nadere bijzonderheden vermeld. De zeventien boeken waarbij de naam van Erasmus wel staat, zijn over het algemeen goed te determineren; althans wat de titel betreft, we zijn wat minder goed ingelicht over de precieze uitgaven. Bij tien edities staan de plaats en/of het jaar van uitgave vermeld. Van drie titels worden twee verschillende uitgaven genoemd: van de *Paraphrases in Novum Testamentum* was er zowel een uitgave Bazel 1527, als een editie Bazel 1541 (het eerste deel). Bij de laatstgenoemde behoorden wellicht ook de *Paraphrases in Lucam*, de *Paraphrases in Marci* en de *In Epistolas et*

*Evangelia dominicales*, die eveneens in de lijst vermeld staan, maar hier staat geen plaats of jaar van uitgave bij. We kunnen ze dus niet automatisch als behorend tot één set beschouwen. Van het *Enchiridion militis christiani* was er een uitgave uit 1519 (plaats van uitgave niet opgegeven) en een uit Antwerpen 1554; van *De contemptu mundi* was er een uitgave van Antwerpen 1536 en een uit 1526 waarvan de plaats van uitgave weer niet opgegeven is. Voorts bevond zich in de bibliotheek van Stein de *De ratione concionandi*



Confiscatielijst van de bibliotheek van Stein: enkele Erasmiana.

(Antwerpen 1535), de *De recta Latini Greceque sermonis pronunciatione*, de *Adagia* (Antwerpen 1545), *De paritate tabernaculi sive Ecclesiae Catholica* (Keulen 1537), de *De preparatione ad mortem* (geen plaats of datum van uitgave vermeld) en de *Apophthegmata* (Lyon 1555). Ten slotte staan er nog twee handschriften op de lijst, namelijk een 'Liber scriptus incipiens Erasmus Roterodamus pio lectori salutem dicit' en een 'Erasmiana quedam scriptu manum'.<sup>10</sup> En mogelijk is het handschriftje dat in de lijst vermeld wordt als 'Conciones quidam manu scriptae' hetzelfde als het handschrift dat in latere biblijcatalogi aangeduid wordt als 'Excerpta quaedam ex Cornelio Loos'.<sup>11</sup> Dit laatste handschrift heeft in zoverre met Erasmus te maken, dat hier een levensbeschrijving van hem in staat. Het is een verkorting van de biografie zoals Cornelius Loos die heeft opgenomen in zijn *De illustribus scriptoribus huius temporis*. Curieus is, dat een monnik van Stein daar een eigenhandige notitie achter heeft geplaatst als reactie op de Erasmusbiografie van Loos.<sup>12</sup> In totaal zijn er dus zeker 22 Erasmiana uit het voormalige klooster Stein in de stadslibrije terechtgekomen.

Even opvallend als het grote aantal Erasmiana dat via de bibliotheek van Stein binnenkwam, is het geringe aantal ervan dat men voor de stadslibrije behouden heeft. Alles wat men vóór de binnenkomst van de boeken van Stein al had, is gebleven en komen we tegen in de eerste integrale catalogus die men in 1645 van het librijebezit opgesteld heeft.<sup>13</sup> En geen van de Steinse Erasmiana lijkt behouden te zijn! Alleen in het catalogusgedeelte met de kleine boeken komen we nu enkele, nog niet genoemde Erasmiana tegen. Het zijn de *Hyperaspistes diatribae adversus Servum arbitrium Luteri*, samengebonden met *De libero arbitrio* (Keulen 1524) en het traktaat *Contra pseudo Evangelici* van Erasmus. Waar deze vandaan komen, is onbekend.

De eerlijkheid gebiedt ons te zeggen, dat toch niet alle Steinse Erasmiana de deur zijn uitgedaan: we weten dat de drie genoemde Erasmiana-handschriften, die via Stein binnengekomen zijn, wél behouden zijn gebleven, ook al vinden we die alledrie pas in de catalogus van 1766 weer met name genoemd. Ze zijn er namelijk nu nog steeds. En zo is de stand van zaken in 1645.

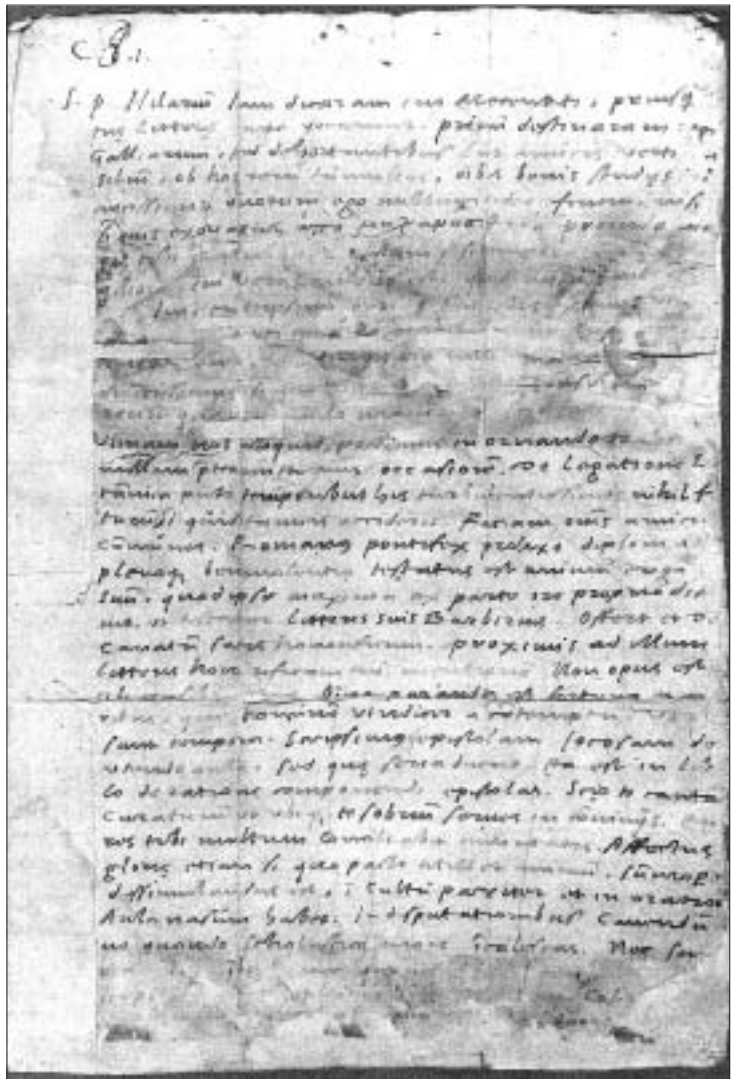
### ***Erasmiana in de librije in de periode 1645 tot heden***

In 1645 worden, in de eerste integrale catalogus die van het boekenbezit van de stadslibrije is opgesteld, de volgende Erasmiana genoemd:

- Augustini opera. Octo tomis. Basiliae.
- Hieronimi opera. sex tomis.
- Theophilactus in Quatuor Evangelia, et Cipriani opera
- Irenei et Clementis opera
- Paraphrases opt Nieu Testament, Amsterdam 1594
- Paraphrases Novum Testamentum, Bazel 1527
- Opera omnia, Bazel 1540
- Hyperaspistes diatribae adversus Servum arbitrium Luteri [en] De libero arbitrio Erasmi, Keulen 1524
- (...) Contra pseudo Evangelici
- Hier moeten ook de Erasmiana-handschriften, die afkomstig waren uit Stein, bijgeteld worden.

In de komende ruim tweehonderd jaar gebeurt er bijna niets. De figuur van Erasmus leefde hier niet, en dat zou lang zo blijven. We weten dat tussen 1657 en 1671 de *Opera omnia* van Hieronymus opnieuw gebonden zijn in de huidige perkamenten banden met medaillonstempel. Van de werken van Hieronymus zijn indertijd twee sets bin-

nengekomen, één afkomstig uit de kerkbibliotheek en één uit de bibliotheek van de collatiebroeders. De huidige set is samengesteld uit delen van beider herkomst. In sommige staat op het schutblad de mededeling dat die delen in 1546 aan de Sint-Janskerk geschonken (beter: gelegateerd) zijn door onderpastoor Van Monnickendam en in andere delen staat de oorspronkelijke bezittersnotitie van de collatiebroeders. De schenking van onderpastoor Van Monnickendam staat genoteerd in een lijstje, dat lang na zijn dood is opge maakt.<sup>14</sup> De delen van de twee sets zijn indertijd niet willekeurig behouden of wegge daan. Enkele delen uit het bezit van de collatiebroeders waren fraai versierd: de initia len waren met de hand inge kleurd en voorzien van pen werkversiering. In het laatste deel van de Hieronymus had Johannes van Emmerich, de pater van de broeders, er in 1519 met de hand ook de vroege versie van Erasmus' *Liber antibarbarorum* aan toegevoegd. Bij het herbinden heeft men de oorspronkelijke



De autograaf van Erasmus.

schutbladen met de bezittersaantekeningen bewaard en meegebonden, waardoor deze ene set is samengesteld uit delen van verschillende herkomst.

In 1653 krijgt de librerie een van de waardevolste giften, die zij ooit in haar bestaan mocht ontvangen. Henricus Letmaet schenkt tien brieven, die ruim honderd jaar eerder gestuurd zijn aan Herman Letmaet, indertijd deken van het kapittel van Sint-Marie en een vriend van Erasmus. Het zijn allemaal brieven uit de kring van Erasmus, waaronder een autograaf van de grote humanist zelf. Ook zit er in deze curieuze collectie brieven nog een apograaf (= een kopie) van een andere brief van Erasmus.<sup>15</sup>

Deze schenking, waar de librijemeesters terecht trots op waren, heeft er echter niet voor gezorgd dat men alsnog meer belangstelling voor Erasmus kreeg. Ze hebben zelf geen enkel boek van of over Erasmus aangekocht. In de volgende honderd jaar zijn er slechts twee schenkingen, die in dit verband genoemd kunnen worden. Ten eerste verkrijgt de librerie een nieuwe uitgave van de *Opera omnia* van Erasmus. Die wordt in 1722 geschonken door Charles de Broux, een rijke Goudse manufacturer die aan de





Titelpagina van het grafdicht voor Genovefa.

over de stinkzwam.<sup>17</sup> Maar waar het hier om gaat is een grafdicht van Erasmus op Genovefa, een gedicht dat in 1532 is uitgegeven in Freiburg in Breggau.

Pas in de negentiende eeuw komt Erasmus in Gouda weer enigszins in de belangstelling, vooral door toedoen van de librijemeester A.K. Kemper. Kemper is voor de librije van onschatbare waarde geweest. Hij is door een gemeentepolitieke kwestie in ongenade gevallen en mogelijk daardoor heeft hij niet het krediet gekregen dat hem toekomt. Door zijn goede contacten met M.F.A.G. Campbell, de conservator oude drukken van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, kon hij een aantal belangrijke aankopen doen. Het zal menig- een verbazen dat de meeste incunabelen (boeken gedrukt vóór 1501) in de librije van oorsprong niet tot het librijebezit behoorden, maar aangekocht zijn door Kemper en latere librijemeesters. De verwachting is toch dat die boeken afkomstig zouden zijn uit oud klooster- of kerkbezit. Dat is dus niet zo.

Kemper was zelf niet onbemiddeld en bovendien bibliofiel. Hij

Fluwelensingel woonde. Het betreft hier de beroemde Leidse editie van de *Verzamelde Werken* van Erasmus, die tussen 1703 en 1711 in tien delen verschenen was bij Petrus van der Aa. De Leidse editie maakte de oude, zestiende-eeuwse Bazeler uitgave die de librije bezat, overbodig. De librijemeesters wilden deze voor goed geld laten veilen, maar de Bazeler editie bleek nu zo weinig waard, dat diverse pogingen mislukten. De minimale veilingprijs die de librijemeesters voor de set wilden hebben werd steeds bij lange na niet gehaald. Pas in 1750 is de set, ver onder de gewenste prijs, van de hand gedaan voor 7 gulden en 8 stuivers.<sup>16</sup>

Tien jaar na zijn eerste schenking, namelijk in 1732, doet Charles de Broux opnieuw een opmerkelijke donatie. Het betreft een klein boekje, waarin elf afzonderlijke werkjes bijeengebonden zijn. Er zit nogal wat gelegenheidspoëzie in, bijvoorbeeld een gedicht op het sterven van Maximiliaan van Oostenrijk, een gedicht op de kroon- ing van Philips II en andere elegieën. Er zit een opmerkelijk stuk in van de hand van Hadrianus Junius



Titelpagina van de bundel met de Utopia van Thomas More en de Epigrammata van Thomas More en Erasmus.

heeft voor zijn privé-verzameling boeken gekocht, die hij later aan de librije heeft geschonken en/of nagelaten. Het is ook Kemper geweest die voorzichtig begonnen is met het verzamelen van Erasmiana. In een conceptcatalogus die door Kemper is samengesteld in 1867 komen voornamelijk nog de bekende werken voor.<sup>18</sup> Er zijn dan nog maar een paar andere boeken van Erasmus bijgekomen, namelijk de *Epigrammata* (Bazel 1518) van Thomas More en Erasmus (die samengebonden zijn met de *Utopia* van Thomas More - eveneens Bazel 1518), en verder de *Stultitiae laus* (*Lof der zotheid*), samengebonden met de *De contemptu mundi* en de *De conscribendi epistolis*. Maar in de catalogus uit 1894, twintig jaar na Kempers dood uitgegeven, staan maar liefst ruim 25 Erasmiana genoemd. Een deel daarvan zal gelegateerd zijn door Kemper.

Maar de belangrijkste aanzet tot het verzamelen van Erasmiana is de Erasmusherdenking in 1936 geweest. Rond de voorbereidingen van de tentoonstelling die toen in Gouda gehouden is, moet het idee ontstaan zijn om Erasmus als belangrijk Gouwenaar te beschouwen en de werken van en over hem gerichter te gaan verzamelen. Vóór deze tijd, hebben we gezien, was de belangstelling voor Erasmus in Gouda en bij de Gouwenaars in feite beperkt. En de belangstelling kwam rijkelijk laat: pas 400 jaar na zijn dood drong in Gouda het besef door dat Erasmus wat met Gouda had!

### **Analyse van de gegevens**

Hoewel: aanvankelijk was er in Gouda toch wel degelijk belangstelling voor Erasmus. We keren daarom, als besluit, terug naar het begin, naar klooster Stein. Als we bovenstaande gegevens analyseren, dan kunnen we tot conclusies komen die toch wel interessant zijn. Het is opvallend hoeveel boeken van Erasmus klooster Stein bezat; veel meer dan de andere Goudse bibliotheken uit die tijd, zoals die van de Sint-Janskerk en van de collatiebroeders. Het klooster Stein moet in de zestiende eeuw - ook in de tweede helft van die eeuw, toen het klooster binnen de stadsmuren van Gouda stond - een centrum van christelijk-humanistisch denken geweest zijn, dat tot op heden nog niet als zodanig is (h)erkend. Bekijken we de confiscatielijst van de boeken van Stein, dan zien



Detail uit de schilderijkaart van Pieter Dircksz. Crabeth uit ca. 1520. Links (= ten oosten! van Gouda) ligt klooster Stein; boven (= zuid) ligt Haastrecht.



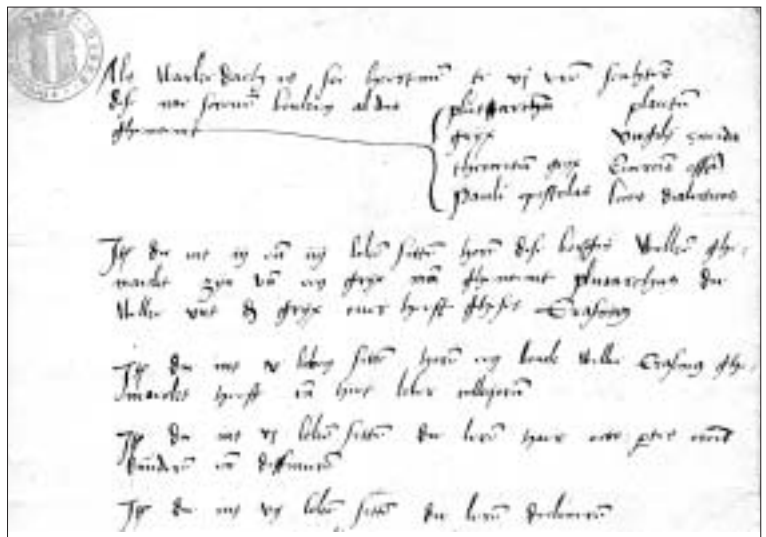
Een opmerkelijk beeldcitaat. Links een houtgravure van Hans Holbein de jongere uit 1535, voorstellende Erasmus met een Terminus-beeld. Rechts een detail uit Glas 15 van de Sint-Janskerk uit 1555 (ontworpen door Dirck Crabeth): de Heilige Martinus schenkt een aalmoes aan een bedelaar, met rechtsvoor de schenker van het glas, Joris van Egmond. Let ook op de architecturale boog waarin op beide afbeeldingen de figuur staat.

we dat Erasmus niet de enige moderne theoloog en denker was, waarvan men boeken bezat. De kloosterbibliotheek had ook boeken van humanisten als Johannes Despauterius, Fredericus Nausea, Cornelius Aurelius (ook een Gouwenaar), Adrianus Barlandus, Johannes Ludovicus Vives, Allardus van Amsterdam. Maar hiertegenover moeten ook de behoudende theologen en filosofen genoemd worden, die in de bibliotheek van klooster Stein voorkwamen: Lanspergius, Wiselius, Stanislas Hosius, Johannes Ferus, Johannes Eckius, Tittelmannus. Niettemin had Stein veel meer humanistische en modern-theologische boeken dan bijvoorbeeld het Collatiehuis. Op de confiscatielijst van de collatiebroeders komen we maar enkele moderne auteurs tegen (Fredericus Nausea, Hosius, Johannes Roffensis).

We mogen veronderstellen dat er van klooster Stein invloed uitgegaan moet zijn op bijvoorbeeld de magistraat, zeker nu steeds duidelijker wordt dat de stadsregering in die tijd het Erasmiaans gedachtegoed toegedaan was. Dat blijkt onder meer uit de keuze van de thematiek van het nieuwe glazenpatroon van de Sint-Janskerk, nadat de kerk in 1552 ten gevolge van blikseminslag was afgebrand.<sup>19</sup>



Maar we moeten zeker ook het schoolprogram uit ca. 1535 van de Latijnse School noemen, waaruit blijkt dat de magistraat ook toen al Erasmiaans was ingesteld.<sup>20</sup> Op het studierooster staan diverse werkjes die Erasmus uit het Grieks in het Latijn vertaald heeft en die dienstig waren in het onderwijs: boekjes 'welken ghemaekt zijn van een Griex [= Grieks] man, gheuoemt Plutarchus, die welke uut de Griex over heeft gheset Erasmus'.<sup>21</sup> Maar ook boeken van Erasmus zelf staan in het studierooster genoemd: de *Colloquia* en



Detail van het schoolprogramma voor de Latijnse school van Gouda, waarin werken van Erasmus genoemd worden.

de *Copia rerum ac verborum*, en een boekje dat *De constructionibus* heet (waarschijnlijk een retorica-werkje). Er staan nog enkele tractaatjes van Erasmus op, die moeilijker te identificeren zijn. Maar ook minstens één andere moderne auteur wordt genoemd, namelijk Baptista Mantuanus (1447-1516), de 'christelijke Vergilius' uit Mantua.<sup>22</sup>

Er bestaat twijfel over het feit of dit schoolprogramma ook inderdaad in de praktijk is toegepast. Niettemin bewijst het bestaan van dit lesrooster wel dat er over het Goudse onderwijs op plaatselijk hoog niveau is nagedacht en dat de richting daarvan onmiskenbaar Erasmiaans (of zo men wil: Gouds) humanistisch was. Zelfs de oprichting-zelf van de stadslibrije past in een Erasmiaans opvoedingsideaal, zie ook het in de titel van deze bijdrage aangehaalde citaat van Erasmus: 'Eerder dan geleerdheid maakt onwetendheid de mensen onbeschaamd'. Domme, onwetende mensen zijn schaamteloos in hun doen en laten, in tegenstelling tot mensen met kennis. En de stichting van de librije was een middel om die kennis te verkrijgen en te verbreiden.

Het belang van Erasmus voor klooster Stein blijkt ook uit de eerdergenoemde notitie die een kloosterling heeft geschreven achter de Erasmusbiografie van Cornelius Loos. We moeten de in die aantekening vermelde opmerking van Reynier Snoy dat hij liever had gezien dat Erasmus zou hebben verklaard dat hij in Gouda geboren was in plaats van in Rotterdam, waarschijnlijk vooral politiek interpreteren. Anderzijds moeten wij dit citaat ook niet belangrijker maken dan het is, namelijk een bewering van een particuliere monnik. Zijn aantekening was niet voor een breed publiek bedoeld, en men mag er dan ook naar mijn mening niet te veel waarde aan hechten. Maar het past wel weer in het beeld van klooster Stein als centrum van het Goudse Erasmiaans humanisme.

Helaas was het humanisme niet besteed aan de latere Goudse magistraat. De verzetting van de wet onder Maurits in 1618-1619 is funest gebleken voor de vrijzinnigheid van het denken. De meeste Erasmiana die in de zeventiende eeuw via de bibliotheek van Stein de stadslibrije binnenkwamen, zijn vrijwel meteen weer de deur uitgedaan omdat de orthodoxe calvinisten weinig op hadden met een geleerde die wel kritiek had op de katholieke kerk maar er niet mee had gebroken. Slechts een schamel restant heeft de eeuwen doorstaan. Pas met librijemeester A.K. Kemper in het derde kwart van de negentiende eeuw, en vooral door het herdenkingsjaar 1936 zijn de librijemeesters

begonnen gericht Erasmiana aan te schaffen. En niet eerder dan tegen laatstgenoemd jaar is er enig plaatselijk chauvinisme rond Erasmus ontstaan.

## Bijlage I

### Erasmiana in de confiscatielijsten

#### **Kerk (1594):**

1. Omnia opera d. Aurelij Augustini, begrepen in 5 grooten stuc-ken in fol.
2. D. Cypriani opera in fol. uno vol.; cum Theop-hilacto
3. Opera D. Irenei in fol. uno vol. una cum opera D. Clemen-tis
4. Operum D. Hieronymi [due] \tres/ partes in fol.
5. Enchiridion militis Christiani Erasmi in 8<sup>o</sup>

#### **Stein1 (1610):**

6. Erasmi Enchiridion militis Ch.
7. (Erasmus) Paraphrasis in Lucam
8. Erasmi De misericordia dei
9. Erasmi Novum Testamentum
10. Erasmi in Marcum
11. Erasmus, de ratione concianti. Vanden H. van Steijn gescreven

#### **Stein2 (1610):**

12. Erasmus, Novum Testamentum

#### **Collatie4 (1630):**

13. ?? Augustinus, Opera. 13 vol. ??
14. Hieronymus, Opera. 6 vol.
15. Paraphrases Erasmi in Evangelium Mathei

#### **Stein3 (1637/1642):**

16. Paraphrases in Novum Testamentum, Bazel 1527
17. Paraphrases Tom. 1, Bazel 1541
18. Enchiridion 1519
19. Liber scriptus
20. Quedam scripta manum
21. Enchiridion, Antwerpen 1554
22. De contemptu mundi, Antwerpen 1536
23. De ratione concionadi, Antwerpen 1535
24. Paraphrases in Lucam
25. In Marci
26. De recta Latini Greceque sermonis pronunciatione
27. In Epistolas et Evangelia dominicalia
28. Adagia, Antwerpen 1545
29. De paritate tabernaculi sive Ecclesia Catholica, Keulen 1537
30. De preparatione ad mortem
31. Apophthegmata, Lyon 1555
32. De contemptu mundi 1526

# Bijlage II

## Erasmiana in de librije catalogi

### Cat.1600:

1. Aurelius Augustinus, Opera omnia
2. Caecilius Cyprianus. Theophylactus additus, (opera)
3. D. Irenaei opus D. Clementi additus
4. Erasmus, In psalmum Quare fremuerunt gentes; Basilio additus
5. Hieronymus, Operum, tomus 1, 2, 3, 4, 5, & 6
6. Erasmus, In Novum Testamentum
7. Similia Erasmi cum Cicerono (sic) de finibus
8. Enchiridion militis Christiani

### Cat.1637:

9. Hieronimi opera. Sex Tomis
10. [Theophilactus in Evangelijs / Et] Cipriani opera
11. Ireni et Clementis opera
12. Erasmi Paraphrases opt Nieu Testament ende Joh. Tauleri Sermoenen
13. Des. Erasmi Opera. Septem tomis. A<sup>o</sup> 1540 Basileae

### Cat.1645 (Grote boeken):

14. Augustini opera. Octo tomis. Basiliae.
15. Hieronimi opera. sex tomis.
16. ? [Theophilactus in Quatuor Evangelia, et ] Cipriani opera
17. Ireni et Clementis opera
18. Paraphrases opt Nieu Testament, Amsterdam 1594
19. Paraphrases Novum Testamentum, Bazel 1527
20. Opera omnia, Bazel 1540

### Cat.1645 (Kleine boeken):

21. Hyperaspistes diatribae adversus Servum arbitrium Luteri [en] De libero arbitrio Erasmi, Keulen 1524
22. (...) Contra pseudo Evangelici

### Cat.1657:

23. Divi Augustini Opera. Septem voluminibus.- Basiliae 1543
24. Divi Hieronymi Opera.- Sex vol. - Basiliae 1516
25. Des Erasmi Annotationes in Novum Testamentum, 1527
26. ? [Theophilactus, in 4 Evang. Et] Cyprianus Opera. Basiliae 1524
27. Divus Irenaeus et Clemens, uno volumine.- Basiliae 1528
28. Verclaring opt' Nieuwe Testament, Amsterdam 1594
29. D. Erasmi Opera, septem voluminibus. - Basiliae 1540

### Cat.1671:

30. Opera Hieroimi. 9 tom. 5 vol.
31. Opera Augustini. 7 vol.
32. Irenaeus et Clemens Alexandrini, Opera
33. ? [Theophilactus in 4 evangelia et] Cipriani, Opera
34. Erasmus Roterodami Opera in septem vol.
35. Paraphrasis van Erasmus over het N.T.

**Cat.1681:**

36. Desiderii Erasmi Opera, 7 vol.
37. D. Hieronimus. 5 vol.
38. D. Augustinus. 7 vol.
39. Irenaeus et Clemens.
40. ? [Theophilactus et] Cyprianus
41. Manuscripta quaedam (?)
42. Paraphrasis Erasmi

**Cat.1698:**

43. Augustinus, Opera, Parisiis 1543. 11 vol.
44. Hieronimus, Opera. Parisiis 1516. 5 vol.
45. Cyprianus, Opera
46. Irenaeus, Opera
47. Erasmi Opera, Bazel 1540. 7 vol.
48. D. Erasmi Paraphrases des N.T., Amsterdam 1594

**Cat.1700:**

49. Augustinus, Opera. Parisiis. 1543. 11 vol.
50. Hieronimus, Opera. Parisiis. 5 vol.
51. Cyprianus, Opera
52. Irenaeus, Opera
53. D. Erasmi Opera, Bazel 1528. 7 vol.

**Cat.1719:**

54. Irenaeus adversus Haereses, ex editione Erasmi. Bazel 1528
55. Caecilius Cyprianus, Opera ex editione Erasmi, Bazel 1521
56. Aurelius Augustinus, Opera omnia cum indice [ex editione Erasmi], Bazel 1543. 10 vol.
57. Hieronymus Stridon., Opera omnia, cum scholiis Erasmi. Bazel 1516. 9 tom. in 5 vol.
58. Des. Erasmus, Opera omnia. Bazel 1540. 7 vol. [verkocht in 1750]
59. Des. Erasmus, Opera omnia. Ex nova editione. Leiden 1703. 11 vol. [later toegevoegd: geschonken in 1722]
60. Erasmus Paraphrasis ofte verklaringe op het N. Testament. Amsterdam 1594
61. Erasmus, Carmen ad divam Genovevam. Freiburg 1532 [bijgeschreven]
62. Erasmus, epistola autographa una (...) ad theolog. Hermannom Laethmatio Goudani in familia caesaris, dat. Basiliae IX kal. Martii 1522 [e.a. brieven. = schenking Letmaet 1653]
63. Erasmus, epistola apographa. [e.a. brieven. = schenking Letmaet 1653]

**Cat.1766:**

64. Augustinus, Opera omnia cum indice [ex editione Erasmi], Bazel 1543. 10 vol.
65. Cyprianus, Opera ex editione Erasmi, Bazel 1521
66. Erasmus, Opera omnia. Ex nova editione. Leiden 1703. 11 vol.
67. Erasmus Paraphrasis ofte verklaringe op het N. Testament. Amsterdam 1594
68. Hieronymus Stridon., Opera omnia, cum scholiis Erasmi. Bazel 1516. 9 tom. in 5 vol.
69. Irenaeus adversus Haereses, ex editione Erasmi. Bazel 1528
70. (...) D. Erasmus, Carmen ad D. Genovevam. Freiburg 1532
71. Epistola Erasmi autographa, Basileae IX Kal. Martii 1522
72. Epistola Erasmi apographa, Basileae 15 Kal. Maii 1523
73. Epistolarum quarundam editarum Erasmi Rotterodami ...
74. Epistolae quaedam et carmina Erasmi ...
75. Excerpta quaedam ex Cornelio Loos ... [hierin de notitie over Erasmus]



**Cat.1798:**

76. Desiderius Erasmus, Opera omnia, Leiden 1703. 11 vol.
77. Augustinus, Opera omnia cum indice. Bazel 1543. 10 vol.
78. Hieronymus Stridonensis, Opera cum scholiis Erasmi. Bazel 1519. 5 vol.
79. Desid. Erasmus, Paraphrasis, of Verklaring op het N. Testament. Amsterdam 1594
80. Caec. Cyprianus, Opera ex editione Erasmi. Bazel 1521
81. Irenaeus, Lib. V adv. Haereses ex editione Erasmi. Bazel, 1528
82. (...) D. Erasmus, Carmen ad D. Genovevam. Freiburg 1532
83. Epistola Erasmi autographa, Basileae IX Kal. Martii 1522
84. Epistola Erasmi apographa, Basileae 15 Kal. Maii 1523
85. Epistolarum quarundam editarum Erasmi Rotterodami...
86. Epistolae quaedam et carmina Erasmi & aliorum...
87. Excerpta quaedam ex Cornelio Loos... [hierin de notitie over Erasmus]

**Cat.1867:**

88. Des. Erasmus, Paraphr. of verkl. v.h. N. Test.
89. Irenaeus, Opera
90. Caec. Cyprianus, Opera
91. Hieronymus Stridon., Opera. 5 vol.
92. Augustinus, Opera omnia. 10 vol.
93. Thomas Morus (...) et Desid. Erasmi Epigrammata
94. Erasmus, Stultitiae laus.- acced. De contemptu mundi
95. Desid. Erasmus, De conscribenda epistolis. Parijs 1533
96. Desid. Erasmus, Opera omnia. 11 vol.
97. D. Erasmus, Carmen ad D. Genovevam

**Cat.1894:**

98. Vita Des. Erasmi ex ipsius manu fideliter repraesentata, comitantibus, quae ad eundem, alijs Additi sunt Epistolarum quae nondum lucem aspexerunt, ll. 2, ed. P. Merula. Leiden 1607
99. Des. Erasmi Roter. Vita; partim ab ipsomet Erasmo, partim ab amicis aequalibus fideliter descripta. Acced. Epistolae illustres... P. Scriverii et fautorum auspicijs. Leiden 1642
100. J. de Burigny, Vie d'Erasmus. Paris 1757. 2 dln.
101. Ch. Butler, Life of Erasmus, with historical remarks on the state of literature between the 10 and 16 centuries. London 1825.
102. A. Müller, Leben des Erasmus von Rotterdam. Hamburg 1828.
103. Erasmus. - Catalogus omnium Erasmi Roterodami lucubrationum, ipso autore, cum alijs nonnullis. Bazel, J. Froben, 1523.
104. Irenaei, Opera, ed. D. Erasmus. Bazel 1528
105. Augustinus, Opera omnia, ed. D. Erasmus. Bazel 1541-43. 10 vol.
106. Cyprianus, Opera, ed. D. Erasmus. Bazel 1521
107. Hieronymus, Opera omnia, ed. D. Erasmus. Bazel 1516. 9 dln. in 5 vol.
108. Hilarius, Lucubrationes quotquot extant, olim per D. Erasmum... emend. nunc... per M. Lypsius collatae et recognitae. Bazel 1570.
109. Des. Erasmus, Opera omnia. Leiden 1703-06. 10 dln. in 11 vol.
110. Des. Erasmus., Paraphrasis, d.i. Verclaringhe op het Nieuwe Testament. Amsterdam, 1594.
111. Erasmus, D., Modus orandi Deum. Leiden 1641.
112. Erasmus, D., De contemptu mundi epistola. Antwerpen, M. Hillenius, Z.j.
113. Erasmus, D., De contemptu mundi epistola. Leiden 1641
114. Morus, th., de optimo reip. statu deque noua insula Vtopia. - Epigrammata... viri Th. Mori, plerumque e Graecis uersa. - Epigrammata D. Erasmi. Bazel, Froben, 1518.
115. Excerpta quaedam ex Cornelio Loos... [hierin de notitie over Erasmus]

116. brief (autograaf) van Erasmus: nono Kal. Martii 1522
117. brief (apograaf) van Erasmus: 15 Kal. Maji 1523
118. Des. Erasmus, *De civilitate morum puerilium libellus*. Parijs, G. Buon., 1574.
119. Des. Erasmus, *Stultitiae laus*, [et] *Epistola apologetica ad M. Dorpium*. Keulen, ap. Serv. Cruphtanum, 1520.
120. Des. Erasmus, *Divae Genovefae...*, carmen votivum. Freiburg 1532
121. Des. Erasmus, *De conscribendis epistolis*. Parijs, S. Colinaeus, 1533.
122. *Excerpta quaedam*
123. *Erasmiana*

## Noten

- 1 *Desiderius Erasmus: Het boek tegen de barbarij*; vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door István Bejczy (Nijmegen 2001) 84.
- 2 'Librije' is het middeleeuwse woord voor bibliotheek.
- 3 Zie ook P.H.A.M. Abels., K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl, J.H. Kompagnie (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 479.
- 4 J.W.E. Klein, 'De stichtingsdatum van de Goudse stadslibrije', *De Schatkamer* 6 (1992) 37-43.
- 5 Gouda, SAMH, librije-arch., [in] inv.nr. 57.
- 6 Zie hierover uitgebreider J.W.E. Klein, 'Un inventaire peut cacher un autre. Quelques remarques sur les inventaires de livres à Gouda (1450-1650 environ)', in: Rita Schlusemann, Jos. M.M. Hermans, Margriet Hoogvliet (red.), *Sources for the History of Medieval Books and Libraries* (Groningen 1999) 135-148.
- 7 Gouda, SAMH, librije-archief, inv.nr. 44. In 1637 heeft men ook een catalogus opgemaakt, die incompleet bewaard gebleven is (librije-archief, inv.nr. 51), maar daar staan uiteraard de boeken uit klooster Stein nog niet op.
- 8 *Catalogus van de Openbare Boekerij te Gouda*, Gouda 1874. Deze catalogus is, samen met een aanvulling uit 1910, de laatste gedrukte catalogus van het toenmalige integrale librijebezit.
- 9 Dalmatius van Heel, *Erasmiana in de Goudse librye* (Gouda 1949).
- 10 Thans Gouda, SAMH, librijecollectie 2323 en 2324.
- 11 Thans Gouda, SAMH, librijecollectie 924.
- 12 Zie ook: Klein, 'Erasmus en Gouda', *De Schatkamer* 19 (2005) 50-55. De notitie wordt in deze bundel opnieuw uitgegeven, nu voor het eerst met een Nederlandse vertaling.
- 13 Deze catalogus (Gouda, SAMH, librijearchief, inv.nr. 46) is in twee delen: het eerste gedeelte beschrijft de grote boeken, die op de lectrijnen lagen, het tweede gedeelte beschrijft de kleine(re) boeken die in een boekenkast stonden.
- 14 Gouda, SAMH, librije-archief, inv.nr. 35.
- 15 Gouda, SAMH, varia 6318-6327 (in het laatste nummer o.a. de apograaf van de andere Erasmusbrief) en 2221 J 1 (deze laatste is de autograaf).
- 16 Zie Klein, 'Leuren met Erasmus', *De Schatkamer* 18 (2004) 34-37.
- 17 Hadrianus Junius, *Phalli, ex fungorum genere in Hollandiae sabuletis passim crescentis descriptio, et ad vivum expressa pictura* (Delft 1564).
- 18 Gouda, SAMH, librije-archief inv.nr. 58.
- 19 Over de thematiek van de glazen: Xander van Eck en Christiane Coebergh-Surie, "'Behold, a greater than Jonas is here", the iconographic program of the stained-glass windows of Gouda, 1552-1572', *Simiolus* 25 (1997) 5-44; zie ook Klein, 'Erasmus en Gouda', *De Schatkamer* 19 (2005), 50-55, met name 54-55. Zie ook Van Eck in deze bundel.
- 20 N. van der Blom, 'Een Gouds schoolprogram gedateerd en nader besproken', *Hermeneus* 43 (1970/71) 64-71. Het schoolprogram is te vinden in Gouda, SAMH, OAG, inv.nr. 2795.
- 21 Van der Blom, 'Een Gouds schoolprogram', 67.
- 22 Van der Blom, 'Een Gouds schoolprogram', 68.
- 23 Zie voor de betekenis van de afkortingen van de catalogi en de boekenlijsten in de twee volgende bijlagen: J.W. Klein, 'De oudste boeken van de Goudse stadslibrije : (1) de bronnen - de boeken afkomstig van confiscaties', *De Schatkamer* 16 (2002) met name 2-7.